
Сергій
Пролеєв

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У другій половині ХХ сторіччя стрімко змінюються соціокультурні підвалини існування людства. Попередня доба була тим часом, коли спосіб існування визначали класичні модерні форми, серед яких однією з чільних було так зване «індустріальне суспільство». Вся система модерних соціальних диспозицій, вихідним обґрунтуванням та втіленням яких стала природно-правова парадигма, до середини ХХ сторіччя успішно впорядковувала простір суспільного життя і задавала незаперечний універсальний зразок існування соціуму. За своїм духом модерне суспільство виникло і залишалось весь час *конструктивістським* — тобто таким, що цілеспрямовано витворює себе відповідно до усвідомленого і раціонально обґрунтованого соціального проекту. У вигляді загальної формули його зміст вдало виразила українська дослідниця В. Шамрай: «(1) Перетворення суспільства відповідно до вимог (2) людської природи (яка оприявнює себе у (3) природних законах та невіддільних правах людини), наслідком чого стає (4) відкрите громадянське суспільство, основу якого утворюють (5) суверенні індивіди, які власною волею встановлюють суспільство шляхом (6) договору, за яким, зокрема, створюється підпорядкована громадянській спільноті (суспільству) (7) правова держава. Поєднані договором самоврядні індивіди утворюють колективне тіло — (8) націю (народ), яка є єдиним (9) сувереном влади, що (9а) делегує державі договірно (конституційно)

© С. ПРОЛЕЄВ,
2018

визначені повноваження, які (9б) здійснюються самим народом (нацією) та (9в) слугують інтересам нації, що полягають насамперед у забезпеченні невід'ємних прав людини (серед яких базовими є (10) життя, (11) свобода, (12) власність, а їх загальною запорукою — (13) суспільний мир).

Окрім конституційно-правових гарантій прав, їхню дієвість забезпечує простір, вільний від панування, механізмом існування якого є (14) ринок. Відтак життя суспільства підпорядковане (15) фундаментальним цінностям свободи, справедливості і солідарності (які були виголошені ще Великою Французькою революцією у вигляді гасла «свобода, рівність, братерство»), а універсальним способом життя у ньому стає (16) раціональний вибір, з яким корелює та яким постійно твориться (17) раціональна соціальність» [Шамрай, 2015: с.110].

Сутнісні історичні зміни: на шляху до сучасного світу

Індустріальне суспільство було світом власності, що породжувало ефекти влади, як і інші соціокультурні ефекти. Звісно, це не більш ніж ідеалізація соціальності, створення її універсального коду. Однак у цьому режимі таке твердження є і припустимим, і слушним. Воно виокремлює власність — передусім у динамічній формі самозростального капіталу — як основу всіх процесів соціальної динаміки та визначальний конститутивний чинник усіх сфер суспільного життя. Це був світ потужних мобілізацій різного ґатунку — цілеспрямованого і стрімкого зосередження ресурсів, практик, інституцій, людей, свідомості на виконання масштабних соціально-економічних та соціально-політичних проектів та програм. Найграндіознішими проектами ХХ сторіччя стали тоталітарні утопії, а слідом за ними проект соціальної держави добробуту (*welfare state* — цей термін, імовірно, вводить в обіг В. Темпл у своїй праці «Християнство і соціальний порядок» [Temple W., 1976]).

Від середини ХХ сторіччя низка гетерогенних процесів (серед яких першочергове значення мають науково-технічна революція та породжені нею новітні інформаційні технології, а також криза та крах системи «реального соціалізму» паралельно з позірним успіхом «суспільства добробуту» та емансипацією неєвропейських націй) інспірувала процес глобалізації та виникнення, зрештою, інформаційно-мережевої соціальності на початку ХХІ сторіччя. Інформаційно-мережева соціальність надає символічній дійсності нечуваної автономії і створює технічні можливості її майже автаркічного існування у вигляді віртуальних реальностей. Треба зазначити, що ситуація культури засадово передбачає існування людини серед значень. Природний світ властивостей культура перетворює на простір людського самовизначення шляхом розгортання символічної дійсності значень. Проте лише сучасні — створювані від початку ХХ сторіччя — інформаційні технології (виведені на якісно новий щабель комп'ютеризацією всіх форм життєдіяльності)

перетворили символічний світ значень на самодостатню дійсність. Якій, додамо, підпорядковані — і дедалі відчутніше — всі інші процеси.

Духом сучасної глобалізованої цивілізації стала мобільність — на противагу мобілізаціям попередньої індустріальної доби. Вона синтезує в собі та оприявнює комплекс взаємопов'язаних ефектів, які змінили обличчя сучасного світу і зробили його глибоко відмінним від історично нещодавнього світу модерної цивілізації. Радикально змінилася системна та соціальна роль виробництва. Тепер воно не є визначальним чинником суспільної організації та змісту людської життєдіяльності. Це означає також, що відношення «людина — природа», а разом з ним предметно-перетворювальна діяльність перестали бути засновками людського буття. Замість панування над природою на перший план людської життєдіяльності вийшло домагання значущості в символічному світі культури. Цивілізація виробництва поступилася цивілізації визнання. І якщо в першій конститутивна роль належала власності (передусім у вигляді класичного самозростального капіталу), то тепер таку конститутивну роль перебрала на себе *влада*. Якщо базовою моделлю індустріального суспільства було господарювання, то базовою моделлю інформаційно-мережевої соціальності стало — зважаючи на нову фундаментальну роль влади — *політичне змагання* (гра).

Цю метаморфозу, властиву глобальному світові, особливо важливо враховувати в контексті аналізу соціально-політичного самовизначення сучасних суспільств. Адже з неї випливає, що політичні трансформації за сучасних умов (якщо їх розуміти в широкому сенсі — як владні домагання значущості і визнання) є не лише змістом певної сфери суспільного життя (політики поруч з економікою, освітою тощо), а *універсальним виразом* розвитку суспільства та його історичного поступу. В інформаційно-мережевій соціальності навіть економіка і господарювання дедалі відчутніше вибудовують себе за логікою потестарних стосунків (при тому, звісно, що автономія виробничої сфери за самою природою речей не може бути усунута). Соціально-політичне самовизначення стосується не лише облаштування політичної системи та інституцій урядування. Передусім воно виходить з чільної, визначальної ролі влади в конституюванні та здійсненні сучасної мережево-інформаційної соціальності. Йдеться про організацію та розподіл можливостей для учасників суспільства, про забезпечений для кожного простір вільної дії, захищений від панування та примусу.

Головним визначенням сучасного суспільства стає не те, що воно індустріальне чи постіндустріальне, класове, демократичне або авторитарне. Сутністю сучасного суспільства стає його *глобальність*. Остання означає не те, що певний соціальний порядок (скажімо, західне суспільство або громадянське суспільство чи «суспільство споживання») поширюється на всій планеті і стає загальним зразком для всіх соціумів. Ознака глобальності (інакше «всепланетності») полягає в іншому й навіть протилежному. По-перше, глобальність цивілізації означає, що не може існувати локального

соціуму, який би зміг самовизначатися поза світовою спільнотою. Самодостатнє, самозамкнене існування неможливе. Автаркічність нездійсненна ні для наймогутніших націй, ні для найменших держав. Ця обставина, до речі, змінює буття не лише малих народів чи суспільств, орієнтованих на традиційні цінності. Контекст існування в світовій спільноті створює не меншу проблему, скажімо, для США. Самодостатність та автаркічність американської політики досить відомі та очевидні. І саме ці її якості зазнають випробування в контексті глобальних процесів.

Друга головна ознака глобальної цивілізації полягає у відсутності єдиного нормативного соціального зразка чи моделі для всіх суспільств і, натомість, визнання *неспростовної різниці* існуючих у світі соціумів. Глобальна цивілізація — не особливий соціальний лад, а *всепланетна система співробітництва і співіснування* неспростовно різних соціумів і культур. Вона містить у собі можливість існування світової спільноти як глибоко диференційованого в собі цілого. Глобальна цивілізація — інтерсуб'єктивна єдність всепланетного людства, і лише у цьому розумінні — новий тип соціальності.

Нині наявний світ людського існування (який зазвичай іменують глобальним) не є усталеною величиною ані структурно, ані за своїм сенсом. Це — новий, новонароджений світ, який лише пізнає та опановує себе, в якому всі усталені (і донедавна незаперечні) конфігурації буття явним чи прихованим чином підважені. Вони або втрачають свою потугу і поступово (а інколи й стрімко) поринають у небуття, або суттєво (інколи до невпізнанності) трансформуються відповідно до нових умов. Врахування цієї обставини — фактично кризи всіх соціальних усталеностей і існування в режимі пошуку нових форм життєдіяльності — має принципове значення для аналізу самовизначення українського суспільства та його перспектив у глобальному світі. Таке самовизначення не можна продуктивно здійснити за логікою простого «вписування в систему», оскільки на сьогодні такої системи певностей по суті не існує. Всі наявні складові, норми та інституції світового порядку не є величинами, чия перспектива існування забезпечена. Радше вони є констеляціями наявного, ніж певними себе перспективами. Тому приймати їх як такі незаперечні усталеності, не враховуючи їхньої латентної кризовості та змін, означає прирікати себе на непереборно програшну позицію вічно наздоганяльного. Лише суспільство та особистість, що сприймають наявні форми життєдіяльності у вигляді певних потенцій — шансів для власних продуктивних проєкцій у принципово не визначеному майбутньому, можуть сподіватися на успіх.

Транзитивний характер українського суспільства

Самовизначення незалежної України являє собою типову картину транзитивного суспільства, яке, не маючи власної державної й загалом сталої загальнонаціональної традиції, втрапило у посттоталітарну руїну, яка розпочалася, звісно, не з 1991 року, а щонайменше з часів

брежнєвської стагнації (так званого застою). Хаос неупорядкованих суспільних відносин за умов соціальної, культурної та економічної слабкості суспільства (тобто української громади) став надзвичайно вигідним середовищем для дії єдиної організованої соціальної сили — комуністичної номенклатури та її соціальних сателітів. За кілька років з цього поживного бульйону, розігрітого загальним зубожінням мас, викристалізувався авторитарний політичний режим. Він проіснував від середини 1990-х майже 10 років і впав наприкінці 2004 року завдяки Помаранчевій революції. На зміну йому прийшло, звичайно, не народовладдя, — прийшла *олігархічна республіка*.

Кілька років український політикум (чи, точніше, корпорація утримувачів державної влади) намагався опанувати цю відносно нову політичну форму, повсякчас створюючи кризи для країни. Цей процес боротьби і змагання всередині панівної верхівки призвів зрештою до загальнонаціонального панування «донецького клану», а потім до встановлення відверто авторитарного режиму Януковича. Цей режим, дії якого зробили цілком реальною перспективу втрати незалежності, був повалений Майданом 2013–2014 років, який отримав символічну назву «Революція Гідності». Однак Майдан залишився «сліпою революцією», оскільки був позбавлений ідеології і програми суспільних перетворень. Ця безпорадність народного протесту (яку не компенсує рідкісний героїзм учасників подій) призвела до того, що державна влада залишилася в руках тієї самої корпорації можновладців. Відбувся лише певний перерозподіл ресурсів державного впливу між різними її групами. Проте ні спосіб та система врядування, ні соціальна природа влади не зазнали суттєвих змін. Разом з тим громадянська спільнота цього разу (на відміну від першого Майдану) не передоручила свої права суверена політикуму (корпорації можновладців). Не набуваючи форм відкритого організованого протесту, це неприйняття існуючого порядку речей стало відчутним тиском на систему державного врядування. Іншим чинником впливу став дипломатичний тиск західних держав, які зумовлюють свою економічну та політичну підтримку українського уряду проведенням реформ у напрямку ustalених демократичних стандартів.

На сьогодні ситуація залишається загрозливо невизначеною. З одного боку, діючи за інерцією минулого корисливого використання державної влади, нинішні можновладці хоч і досягають більшості своїх цілей подальшого збагачення та контролю над діями державних інституцій, але не мають того стабільно забезпеченого становища панування, яке відрізняло кланово-корпоративну систему ще донедавна. З іншого боку, народ — громадянська спільнота — хоч і не довіряє існуючій владі, але не готовий до цілеспрямованих дій щодо перетворень соціально-політичної системи країни. Ця хитка рівновага є соціально патовою ситуацією, вихід з якої може постати як у вигляді жорстокого соціального катаклізму, так і у вигляді реалізації програми справжніх суспільних перетворень. Відтак на перший план виходить питання *політичної волі*.

В тому, що називають політичною дійсністю, завжди треба відокремлювати дві відмінні речі: по-перше, дію імперсональних чинників, більшість з яких має зовсім не політичну природу та до того не є суто внутрішнім чинником, по-друге, *ефект цілеспрямованої політичної волі*. Цим розмежуванням теоретична структурація політичної реальності не обмежується. Але бодай ця демаркація має стати вихідним методологічним принципом політичного дискурсу. Бо попри її очевидність та банальність, нею повсякчас нехтує політичний аналіз. У результаті переважну увагу зосереджують на *інтригах* замість звертатися до *стану речей*.

Тому в аналізі української дійсності виокремимо ефект політичної волі, враховуючи, що його значення для конституювання політичної реальності потребує з'ясування і ймовірно є доволі обмеженим, підпорядкованим більш могутнім силам та чинникам. Безпосередньо з цієї констатації випливає наступне: питання про стан та перспективи українського суспільства треба ставити не у форматі запитання про те, що країна, її народ, його держава, економіка та культура здатні мати у перспективі. Прострація політичної волі в країні актуалізує інше питання: яку дійсність для України витворить перебіг світових процесів — що, образно кажучи, «світ» «зробить» з нашою країною. Вочевидь, важко очікувати від такого сценарію позитивних наслідків. Той, хто не здатен вибудувати власну долю і перспективу, прирікає себе на найгірший результат. Із суб'єкта розвитку він перетворюється на об'єкт гри інших гравців.

Україна прожила чверть сторіччя в режимі перманентного реформування суспільства — його інституцій, політичної системи, відносин власності тощо. Між тим, попри всю цю вражаючу реформаторську активність, у країні було успішно зреалізовано лише *один політичний проект* — це узурпація влади політичною верхівкою, наслідком чого стало привласнення та корпоратизація можновладцями української держави.

Політика як протилежність пануванню

Оприявнювані кволість і мізерна дієвість політичної волі спонукають до очевидного, але на позір несподіваного висновку про відсутність в Україні політики. Адже саме політика є тією суспільною діяльністю, яка продукує та загартовує політичну волю, робить її дієвим чинником суспільного життя. Щоб твердження про відсутність в Україні політики не видавалося суцільним парадоксом, треба зважити на автентичний сенс політики.

Не надто втішний досвід сприйняття політичної реальності сьогодні призводить до масового ототожнення політики з практикою володарювання. Ба більше — з практикою корисливого і відверто безвідповідального використання влади. Політику сприймають як вимушене зло, яке приречене терпіти переважна більшість суспільства. І такої політики в Україні, звісно, не бракує. Про що ж ідеться, коли висуюють тезу про її фатальну відсутність у нашій країні? Звернімося до вихідного сенсу політики.

Виникнення політики пов'язане з глибокою сутнісною трансформацією влади, яку Аристотель виокремив та осмислив у понятті «політична влада», що за своєю суттю протилежна пануванню. Панування, згідно з Аристотелем, має місце в сім'ї, воно характеризує стосунки пана та раба. Моделлю панування може бути організм, в якому всі органи функціонально підпорядковані цілому та існують у суворій відповідності до власних функцій. Влада як панування визначена безумовним домінуванням цілого над частинами, що його складають. Частина без цілого втрачає власний сенс.

Натомість політика виникає в ситуації стосунків рівних та вільних людей, щодо яких панування унеможливлене за визначенням. Людина натурально не може бути учасником політики. Вона стає таким учасником лише в культурній якості вільної та рівноправної з іншими істоти. Цю якість людини Аристотель позначив поняттям громадянина [Аристотель, 2000: с.17]. Лише громадяни можуть бути учасниками політичного життя, але, знову ж таки, не безпосередньо. Політика передбачає певні інстанції політичного, які є місцями політичної участі громадян. Власне, лише в цих місцях люди стають достеменними громадянами й відтак — правдивими учасниками політичного життя. Аристотель визначає два головні місця політичної участі: народні збори та суди. З цього випливає аристотелівське визначення громадянина, яким є особа, що бере участь у народних зборах та судочинстві.

Зауважимо цей принциповий момент. *Політика потребує активності громадян, які залучаються в місця політичної участі й лише через цю діяльність створюють власне політику.* Політика — у вигляді політичних інституцій — є суспільно вироблена можливість співіснувати людям як вільним та рівним одне одному. Така можливість постає лише за умови невіддільності політики та етики, політичної участі та добродетності. Цей принцип чітко визначає Аристотель. На початку «Великої етики» він пише: «Найкоротше буде сказати, що етика, ймовірно, це складова частина політики» і обґрунтовує цю думку: «Насправді, ніяк неможливо діяти у суспільному житті, якщо не маєш певних етичних якостей, а саме, якщо не є людиною гідною. Бути гідною людиною — означає мати чесноти... Отже, етика ймовірно увиходить у політику як її частина і начало» [Аристотель, 1983: с.296; 1181 a 24]. І далі: «Вище вміння, поза сумнівом, політичне мистецтво, відтак саме метою політики буде вище благо» [Аристотель, 1983: с.297; 1182 b 5].

Відтак маємо висновок, що політика є історично винайденим способом забезпечення свободи шляхом контролю над владою та перетворення її з панування на самочинну волю народу (у вигляді громадянської спільноти), який таким чином організує сам себе. Основу політики складає не постійний обіг влади (власне, панування), а *політична система*, яка через різноманітні інституції, механізми дії, форми суспільної комунікації тощо забезпечує баланс інтересів, права та свободи, зрештою можливість динамічного розвитку. Коли йдеться про відсутність в Україні політики, це серед головних показників означає *слабкість та фактичну відсутність суспільного, гро-*

мадського контролю над державними інституціями та їхньою діяльністю (тобто над тим, що хибно, але симптоматично у нас зазвичай називають «владою»).

В Україні політика відсутня і є ураженою у двох своїх головних складових: по-перше, слабкість держави та її інституцій має вираз у фактичній відсутності місць політичної участі. Вони існують хіба що формально, але насправді не конституювані ані спільним благом, ані забезпеченням прав громадян. По-друге, маємо слабкість і нерозвиненість громадянської спільноти. За доби мас громадянин як чільна постать суспільного життя ставиться під знак запитання, це загальна проблема людства. А за умов української бідності, традиційного беззаконня і негарантованості прав особи громадянин є радше декларацією, ніж дійсністю.

Особлива роль у здійсненні суспільного контролю над державою належить засобам масової інформації, мас-медіа. Натомість в Україні вони виконують переважно стару функцію агітпропу, а не визначальну для них функцію суспільного контролю над владою. Їхній вплив частіше є негативним і деструктивним. Це взагалі характерна особливість української ситуації, коли важлива суспільна інституція існує як симулякр. Виявляється, ще півбіді, коли її просто немає і суспільство потерпає від відсутності важливого елемента соціального життя. Значно гірше, коли місце реального чинника обіймає квазіінституція, що не виконує призначених їй функцій. Тоді на місці порожнечі виникає ілюзія існування. А це завжди гірше, бо проблема ніяк не розв'язується, але стає прихованою.

Винятковість положення ЗМІ — так званої *четвертої влади* — в тому, що вони (1) виконують функцію зворотного зв'язку між громадськістю та інституціями влади, (2) здійснюють суспільний контроль над владою і (3) є тим місцем, в якому повсякчас конституюється цілеспрямована політична воля. Бо така воля — це не воля можновладців, а воля громадянської спільноти, суверенного народу. Масштаб і наявність політичного життя визначені участю у ньому громадян.

Натомість жодну з цих трьох ключових функцій українські ЗМІ практично не виконують. Водночас ЗМІ надто успішно здійснюють агітаційно-пропагандистську функцію. Вони перетворилися на велику загальнонаціональну арену самореклами політиків. Цим оприявнюється важливий соціальний факт — суспільство практично не має контролю над владою. Українські ЗМІ перетворили політику на шоу, натомість їхня роль — робити участь у політиці відповідальною. Медіа у сучасному суспільстві є найважливішим публічним місцем. Через їхню діяльність конституюється публічність як така. ЗМІ — це оприявлена і втілена публічність. Парадоксальність українських медіа полягає в тому, що вони є публічним простором без публіки. Присутність власне народу в них є мінімальною.

Отже, політика підпорядковує принцип панування принципів свободи. Натомість в Україні за доби незалежності постала протилежність політичного

суспільства — *кланово-корпоративна система*. На противагу *політичній участі* як головному засобу конституювання та відтворення політичної системи, головною конститутивною практикою кланово-корпоративного суспільства є *панування*. Панування складає основний соціальний ресурс архаїчних суспільств. Цю роль панування за сучасної доби було відновлено в тоталітарних соціумах. Вона ж залишається загрозливою тенденцією життя суспільства мас узагалі. Україна в цьому сенсі залишається архаїчним суспільством цілком домодерного гатунку. Але, разом з тим, український соціальний організм давно втратив потуги й механізми розвитку, властиві традиційному суспільству. У цьому його драма.

Корпоратизація суспільства почалася, звісно, не з доби незалежності й «дикого капіталізму». Вона є наслідком переродження тоталітарного соціуму, а також дії вітчизняної традиції цілком позаправового, ґрунтованого на авторитарних началах існування.

В Україні так звані «політичні» процеси та явища є посутньо іншими за природою соціальними практиками, які мають мало спільного з політичною самоорганізацією суспільства. Там, де за природою речей мав би існувати політичний простір конституювання спільної волі (інституції демократії), узгодження і консолідації соціальних прагнень (загальне благо), забезпечення прав громадянина та його свободи, там маємо поле змагання корисливих і чужих потребам суспільства інтересів та сил. Відтак «політичні» програми, що їх виробляють учасники цього антисуспільного змагання за владу, мають по суті антиполітичний характер легітимації панування сил, ворожих громадянській спільноті. Для ясності зазначимо, що це стосується всіх наразі наявних кольорів політичного спектра України. Логіка їхньої діяльності не має принципових відмінностей.

Адресат таких політичних програм — не громадяни, а маси. Відповідно програми працюють не зі здатністю особистої рефлексії, а переважно з колективним несвідомим, оформленим у вигляді масових стереотипів, упереджень, пресупозицій розуміння, страхів тощо. Вони в принципі не призначені для виконання і не співвідносяться з конкретними координатами соціального простору і часу. Вони є соціальними технологіями навернення та утримання контролю над свідомістю, а відтак і над волею адресатів.

Природно, що відповідно до цієї мети політичний дискурс квазіпрограм спирається не на здатність розуміння, раціональну аргументацію, дійсні інтереси громадян (серед яких чільне місце посідають гарантованість їхніх невіддільних прав та правопорядок), а на віру, навіювання, використання ефекту масових стереотипів та психології мас. У самому процесі політичного дискурсу відбувається і закріплюється відчуження громадян від їхнього конституційно задекларованого стану. Відтак політичний дискурс і загалом політичний процес в Україні є постійно триваючою підміною і руйнацією суспільного договору, оприявленого Конституцією. Успіх такої справи має за одну з чільних засад створення ілюзорної дійсності, в якій ру-

хаються, «ведуть боротьбу», «підключаються про народ» та вчиняють інші ритуалізовані дії учасники політикуму, натомість їхнім правдивим спільним знаменником є відчуження влади від народу та узурпація її корпорацією можновладців. Тому невіддільним компонентом політичних програм сучасної України є приховування цієї фундаментальної констатації, розпорошення і деморалізація громадської волі, яка має бути підпорядкована корпоративним владним інтересам. Внаслідок цього маси людей в Україні не лише потрапляють в ілюзорний смисловий порядок; українці *стають* масами в цьому смисловому порядку, отримуючи ілюзію суспільного життя і неможливість реального впливу на стан речей.

Успіх такої політичної практики великою мірою вкорінений у попередній історії країни, найближчим чином — у радянській політичній спадщині [Иного не дано, 1988]. Омасовлення радянської людини та її цілковите безправ'я перед свавіллям держави («загальної волі», що її комуністична тоталітарна утопія сакралізувала як «всесвітньо-історичний процес емансипації гноблених та експлуатованих») стали продуктивним ґрунтом для посткомуністичного відчуження влади від громадянина та перетворення української людності на масу, залучену в ілюзорну смислову структуру. Всі позитивні відмінності і здобутки країни періоду незалежності, в тому числі і в царині соціальної еволюції, яка безумовно відбувається, походять не з цілеспрямованої волі можновладців, а зі спонтанних процесів суспільних трансформацій, здійснених кумулятивною волею мільйонів людей.

Не здатна утриматись на реальному інтересі людей, українська політика утримує себе на ілюзорній картині дійсності. Вона визнає не громадян, а adeptів; навіть, підтримує та експлуатує штучну систему цінностей замість бути обслуговувачем реальних суспільних потреб; на місце самосвідомості і здатності розуміння ставить навіювання і маніпуляцію масовою свідомістю. Це перетворює політику на квазірелігійний феномен, світську релігію без віри та Бога, місце яких посіли навіювання та масові сакралізовані передсуди. Виграш у цій системі належить лише панівній верхівці, яку часто — доволі безпідставно — іменують елітою.

Дефекти українського політичного ринку

Українська псевдоеліта зацікавлена у консервації аморфного суспільного становища, оскільки відсутність автономних соціальних суб'єктів, реального законодавства та правопорядку, що виконують автентичні функції соціальних інституцій, забезпечує її панування. До цієї сукупності можновладців термін «еліта» жодним чином не може бути застосований, оскільки засади її існування та базові прагнення не лише не збігаються з конститутивними ознаками еліти, а й прямо заперечують їх. На цій підставі корпорація утримувачів влади в нашій країні має бути визначена не тільки як псевдоеліта, а навіть як *анти-еліта* [Пролеєв, 2011: с.127–164].

Розглянемо підстави цього твердження. Еліта покликана бути провідним носієм суспільної динаміки в суспільстві модерного гатунку. Вона є своєрідним чутливим транслятором запитів сучасності до суспільства, і водночас вона — на відміну від окремих соціальних груп, що їх спрямовує частковий соціальний інтерес (зрештою, колективний егоїзм) — діє та реалізує себе за логікою загальнонаціональних суспільних проєктів (того, що Аристотель позначав як спільне благо громадян). Натомість учасники українських псевдоеліт діють якраз за логікою індивідуальних та групових егоїзмів. Понад те — саме залучення до позицій соціального впливу, отримання доступу до фінансових, майнових, владних, інформаційних ресурсів провокує найбільш безсоромний, хижацький, руйнівний для суспільного цілого спосіб поведінки. Натомість для самої справи як ці ресурси, так і управлінсько-організаційні можливості адекватно та ефективно не використовують.

Відтак на місці політичної еліти постає корпорація утримувачів влади (можновладців), яка тяжіє до встановлення своєї монополії на владу в державі і здійснює її в режимі фактичної узурпації (тобто утримання влади за будь-яку ціну, як власний привілей, навіть з очевидним порушенням закону). Подібна квазіполітична практика разюче контрастує із сенсом еліти в демократичному суспільстві. Адже конкуренція за владу в політичній еліті демократичного суспільства покликана ефективно працювати на загально-суспільні інтереси. Виграє (тобто здобуває реальну політичну підтримку громадян) той, хто найкраще відповідає поточним потребам і прагненням суспільства. Відтак хоч би хто з політичних гравців (скажімо, політичних партій) програв чи виграв, суспільство виграє завжди, адже отримує при владі найбільш перспективну політичну силу.

У наявній українській ситуації не витримується жоден з елементів цієї формули політичного життя. По-перше, уразливим є спосіб конституювання та існування суспільного, загальнонаціонального інтересу. Українське суспільство складається переважно з людей, які живуть на межі зубожіння чи вже перетнули цю межу. Середній клас, який є підґрунтям соціальної стабільності, суспільної солідарності та конструктивного загальнонаціонального інтересу, в Україні є нечисленим та маловпливовим. Але відомо ще з часів античності, що лише особа, автономія якої забезпечена (передусім як власністю, так і реальними правами), може бути ефективним громадянином. Тому громадянська спільнота нашої країни є вельми слабкою, розпорошеною у своїх базових ціннісних орієнтаціях, легко зазнає впливу демагогічних навіювань, тим паче якщо вони використовують велику потугу мас-медіа. Важко очікувати від такої проблемної спільноти здорового усвідомлення своїх справжніх інтересів та формування дієвого запиту до державної влади. Ми радше маємо строкате населення, ніж громадянську спільноту.

По-друге, серед провідних політичних гравців відсутні сили, які б становили реальну альтернативу хижацько-корисливому використанню влади. Образно кажучи, український політичний ринок пропонує громадянам — українському

народові — різні варіанти *зловживання* державною владою, а не відмінні програми її продуктивного використання. Це конкуренція не за кращий шлях розвитку суспільства, а за можливості власного збагачення та задоволення інших потреб носіїв влади. Образно кажучи, українському громадянину немає з кого обирати, немає перспективної сили, яку варто підтримувати.

Зрозуміло, що такий розвиток подій здатен лише посилювати соціальні напруження і суперечності у суспільстві, поглиблювати кризові тенденції і зрештою спричинити серйозні суспільні катаклізми. Але навіть ця перспектива не надто лякає нинішніх можновладців, і саме тому, що вони не утворюють собою панівної (політичної) еліти, а діють у режимі імперсональної колективності, якій більше пасує назва «корпорація» або «клан». Еліта являє собою доволі вирізнену соціальну величину, вона існує як певний суб'єкт соціально-політичної відповідальності. Відтак особи, які належать до еліти, поділяють її відповідальність.

Натомість відповідальність як певний зобов'язуючий режим існування взагалі відсутня в українському політичному просторі. Можна очікувати розправи чи репресій з боку політичних конкурентів, але відповідальність за неналежне чи навіть вочевидь злочинне виконання державних повноважень є цілком ефемерною. Тому українські можновладці почуваються вельми безтурботно. Але там, де відсутня влада закону і відверте зловживання повноваженнями делегітимує державу загалом, швидко настає влада насильства і бунту. Помилка українських можновладців полягає в тому, що, захопивши в свої руки всі інструменти державної влади, в тому числі так звані «правоохоронні» (насправді «владоохоронні») органи, вони вважають себе забезпеченими від насильства та втрати своїх панівних позицій. Це типова помилка всіх недалекоглядних правителів, які чомусь вважають, що, знехтувавши всіма правами, створивши в країні атмосферу напівкримінального існування і не гребуючи раз у раз вдаватися до засобів тиску і примусу (не вміючи і не бажаючи застосовувати більш широкий арсенал розв'язання проблем), вони самі, ці правителі, забезпечені від зворотного ефекту створеної ними суспільної ситуації — зокрема, від того ж насильства, спрямованого на них та проти них. На жаль, перегляд такого роду ілюзій правлячими колами відбувається запізно, коли вже починає діяти завжди неочікувана стихія соціальних катаклізмів.

Цей момент самоусвідомлення, рефлексії щодо свого становища та стану справ у суспільстві теж відрізняє достеменну еліту від псевдоеліти. Якщо еліта насправді є лідером суспільства, якщо вона переважно продукує масштабні соціальні проекти та ініціативи, то від цієї діяльності невіддільна здатність прогностики — бодай елементарних передбачень щодо ефекту власних дій та процесів, що відбуваються. Одна з прикмет еліти на відміну від носіїв пересічної свідомості полягає в тому, що еліта має справу не лише з днем поточним, а й із завтрашнім. Вона бере у розрахунок не лише те, що є, що наявне, а й те, що станеться, чого можна очікувати за тих чи тих обставин.

Такої інтенції годі шукати в діях українських можновладців, що робить їх украй небезпечними для суспільства загалом.

На противагу цьому високе покликання достеменної еліти полягає у відтворенні та підтримці продуктивного режиму існування відповідної царини суспільного життя (бізнесу, політики, культури тощо). Еліта лише тоді відповідає своїй назві, коли поєднує себе — власне існування — з колом справ, яким вона займається і за який несе відповідальність.

Ефекти корпоратизації суспільного життя

Нинішнє українське суспільство не підпадає під загальнозживані та усталені соціально-політичні типології. Воно являє собою специфічну суспільну констеляцію, щодо якої необхідно виробити конкретизований щодо неї словник опису. Просте використання загальних формул тут радше перешкоджає розумінню, ніж сприяє йому. В справі вироблення адекватного тезаурусу теоретичного мислення потрібно спиратися не стільки на усталені теоретичні презумпції, скільки на аналітично визначені особливості соціальної дійсності, що утворилися в Україні після краху «реального соціалізму».

Українське суспільство є амбівалентним за характером. У ньому співіснують як паралельні світи два соціальні поля: позірні реальність легальних справ, стосунків, нормативності та прихована дійсність інакшого за природою поля взаємодій і суспільної динаміки. Відтак першою фундаментальною характеристикою української дійсності в словнику соціального опису є *подвоєння суспільної реальності* на декларативну (позірну) соціальність, з одного боку, та приховану соціальність — з іншого.

Все, з чим має справу людина в амбівалентній соціальності, належить повсякчас переводити з режиму «бачу» в режим «маю на увазі» і навпаки. Лише прочитування позірної соціальності відповідно до кодів прихованої соціальності дає змогу досягати як автентичного розуміння дійсності, так і належного ефекту дій у ній. Очевидно, що людина, яка приймає амбівалентну соціальність, за визначенням не є громадянином. Вона не має ні приватної сфери, в якій належить собі, ні публічної сфери, в якій досягає власних цілей в інтеракції з усіма.

Прихована соціальність підпорядкована принципу корпоративної організації. Участь у корпорації стає універсальною опосередковувальною ланкою будь-якого руху в суспільстві. Причому залученість до корпоративності не обмежується участю в явних, інституційованих корпораціях. Не менше значення мають латентні *корпоративні мережі*, які існують у вигляді особистих стосунків та зв'язків. Особисті зв'язки є засадовими для будь-якої корпорації, але в корпоративних інституціях вони вписані в систему корпоративних регламентацій та нормативностей. Натомість система особистих зв'язків не підпорядкована єдиній для всіх учасників нормативності, а складається з індивідуалізованих ситуацій взаємозалежності, послуг і вигоди.

Звичайно, особисті зв'язки — корисливі також — існують між людьми у будь-якому суспільстві. Але вони утворюють корпоративну мережу в тому лише випадку, коли підміняють собою *правовстановлені відносини* та норми. І знову ж таки: випадки підміни права особистими преференціями трапляються у будь-якому суспільстві. Це явище має відому назву: корупція. Але в цивілізованому суспільстві з міцним правопорядком корупційні преференції є доволі небезпечними, працює досить ефективна система їх викриття, а саме їх викриття тягне за собою суворе покарання. Натомість у корпоративізованому суспільстві особисті преференції є законом існування, всеохопною і де-факто загально визнаною системою, яка в значній своїй частині набуває навіть легального чи напівлегального характеру.

Попри усталене значення слова, корпорація — це передусім не спільнота людей, а *система розрізень та преференцій*, завдяки якій виникає розрив загального нормативного поля. Корпоративізація суспільного життя врешті-решт повністю знищує право, підміняючи його процесом корпоративних змагань. Отже, корпорацію утворюють не люди. Її створює акт розриву поля загальної нормативності. Множення таких розривів перетворює правове поле на тканину із суцільних дірок. Але водночас кожна «діра» містить за сновок власної нормативності, що робить життя в суспільстві принципово непередбачуваним та невнормованим. Людину поглинає *процес* обстоювання прав, а не мета і не власне діяльність. В амбівалентній соціальності досягнення мети нищить саму мету. Всі сили витрачають на процедуру легалізації справи, а не на саму справу. Право виявляється ситуативно розірваним, відданим на поталу грі корпоративних інтересів. Воно взагалі не існує за межами локальної ситуації. Це призводить до того, що на нормативність неможливо покластися. Діяльність в її нормативно-правовому вимірі стає суцільною імпровізацією, якій відповідає фаталістичний настрій заручника обставин. Адже якщо норма не передбачувана, доводиться покладатися на долю, на випадок, бо із самого себе ти не можеш бути «правильним», хоч скільки намагайся. Кантівський категоричний імператив тут радикально унеможливлений.

Інша стратегія дії в амбівалентній соціальності полягає у залученні корпоративних схем впливу. Цей шлях виявляється найбільш ефективним. Оскільки ж справу можна ефективно здійснювати лише у межах корпорації, то забезпечення її успішності потребує утворення корпоративного зв'язку між дієвцем та інстанцією позірної нормативності. Цей прихований факт «встановлення зв'язку» — тобто фактично утворення корпорації — є засадовим для легалізації справи й підвищує її шанси успішності.

Разом з тим унаслідок амбівалентності суспільної реальності виникає й інша стратегія, яка полягає в униканні позірної соціальності (не-легалізація себе), завдяки чому дієвець убезпечує себе від зустрічі з прихованою соціальністю та її корпоративними вимогами. Ця стратегія є засадовою для виникнення «тіньової економіки» та взагалі «тіньового життя»,

яке не можна ототожнювати з прихованою соціальністю. Їхні поля перетинаються лише частково і здебільшого подієво, а не сутнісно. «Тіньові» форми життя — це відповідь української людини на приховану соціальність. Вона є тією «дулею в кишені», яка виявляється за умов дискретного корпоративного поля не менш грізною зброєю, ніж свого часу «бульжник — оружие пролетариата».

Виокремлені особливості української соціальності — ембріональний стан політичної організації та політичної волі, панування псевдоеліти, амбівалентна соціальність, ефект корпоративізації — створюють реальну загрозу колапсу суспільного буття. Оскільки ж колапс є не формою існування суспільства, а радше формою його небуття, то з цього стану постають дві принципові перспективи. Перша є найбільш імовірною за умови стихійного розвитку подій, коли процеси і рух суспільних сил відбуваються за наявними в них тенденціями, не опосередковуючись цілеспрямованою волею. Це невтішна перспектива соціального катаклізму, масштабного громадянського конфлікту, який здатен зруйнувати суспільний організм. Друга перспектива пов'язана з формуванням реальної суспільної угоди учасників українського суспільства. Наразі винесемо за дужки можливий механізм цієї угоди та особливості дієвців (груп), які є її укладачами. Обмежимося питанням її необхідного змісту.

Цей зміст окреслимо не у вигляді питань, які має розв'язати український суспільний договір, не у вигляді конкретних рішень чи перетворень, які є нагальними в контексті поточної ситуації. Наразі редукуємо зміст суспільної угоди до засадового вектора суспільного розвитку, відповідно до якого визначається логіка, спрямованість та форми конкретних перетворень. Треба зважати, що такий вектор не може бути абстрактною ідеєю. Політика як мистецтво можливого вимагає спиратися на ті настанови, які мають потужний вплив у суспільній свідомості. В цьому розумінні вектор української суспільної угоди окреслює максима *євроінтеграції*. Чому саме вона?

Ідея Європи: можливість для України

Бажана (і необхідна) суспільна угода має не лише розв'язати гострі соціальні конфлікти і суперечності всередині українського суспільства, створивши підґрунтя соціального миру. Ця мета не може бути досягнута без того, щоб те ж саме рішення окреслювало перспективу суспільного розвитку. А остання для транзитивного суспільства невіддільна від цивілізаційного вибору. Саме тому європейськість є тією величиною, яка відповідає певній сукупності вимог до вектора української суспільної угоди. Проте шойно таке твердження пролунало, постає законне питання про природу «європейського вибору».

Адже цілком очевидно, що наявна історична Європа жодним чином не може бути соціальним ідеалом. Сенс європейськості має бути осягнутий не на рівні поточної політичної та економічної прагматики співробітництва з

Європейським Союзом чи європейськими сусідами України. Йдеться про Європу як нормативний чинник — регулятивну соціокультурну ідею, яка містить у собі певний сценарій і тип соціального та людського розвитку. У вигляді ідеї Європи маємо не історичну чи соціальну диспозицію, а культурну метапозицію щодо людського буття взагалі, що її уособлює Європа.

Ми окреслимо зміст та спрямованість ідеї Європи, якщо розкриємо природу та особливість європейської ідентичності. Європейська ідентичність не тотожна якійсь іншій регіональній чи континентальній ідентичності: латиноамериканській, ісламській, африканській тощо. Вона має суттєво іншу природу. Європейська ідентичність — веберівський чистий тип.

Ключова ознака європейської ідентичності полягає в тому, що Європа вибудовує свою ідентичність через *універсалізм*. Тобто європейськість стверджує себе як *всесвітовість*, чи то загальнолюдський вибір. Європейцями стають, не долучаючись до окремої культурної традиції, обмеженої певним історичним регіоном, а практикуючи спосіб буття, що має загальнолюдське значення.

Домагання універсальної значущості бачимо і з боку інших видатних культур чи цивілізацій, які прагнуть ствердити властиві їм форми буття як загальнолюдські. Понад те, кожна культура за визначенням стверджує себе як повнотулюдяності. Проте є універсалізм та універсалізм. Позаєвропейські універсалізми мають за засновок принцип виключності та зверхності продуцента культурних значень над іншими. Це універсалізми, побудовані на ґрунті ідеї величчя. Згадаймо хоча б китайський приклад Піднебесної імперії, яка є єдино значущою та гідною цариною людського існування. На противагу цьому плеканню власної значущості, уособлюваною величчю, європейський універсалізм ґрунтовано на підвалинах, щодо яких європейець не має жодної приписаної пріоритетності. Зокрема, такою всезагальною підвалиною європейськості є розум як відкрита здатність мислення та розуміння. Він, розум, є правдива властивість усіх людей, його універсалізм не має винятків. Розумність постає як універсальний принцип, значущий для всіх і водночас не належний нікому. Унікальність Європи якраз і полягає у здатності ставати на точку зору універсального, долаючи у горизонті універсальної вимоги й свою власну обмеженість. Нечуване самоскасування, що не має аналогів в інших цивілізаціях, стало нормою європейського буття.

Колись Гегель визначив людину як те особливе, способом буття якого є всезагальне. Застосовуючи ті самі категорії, можна сказати, що Європа є те культурісторичне особливе, способом легітимації і самоствердження якого є людське всезагальне. Це і є засадовим для європейської ідентичності. Людина в її *загальнолюдських* прагненнях є особливістю *європейського* самовизначення.

Ні в чому ідентичність не оприявнює себе так наочно, як у тому, що заперчує та відкидає як протилежність гідного, значущого. Імплицитно ідентичність завжди залишається контридентичністю. Те, проти чого вибудовувала себе Європа, було антилюдяне — людина в її позбавленості людської гідності,

людської сутності і свободи. Спроможність людини бути людиною складала головне питання і стрижень європейського буття. Тому правдива євроінтеграція України збігається з опануванням універсально значущих здобутків людства, з підпорядкуванням українського буття горизонтові та потенціалові людяності як такої.

ДЖЕРЕЛА

- Арістотель (2000). *Політика*. Київ: Основи.
Арістотель (1983). *Большая этика*. Москва: Мысль.
Иного не дано (1988). Москва: Прогресс.
Пролеєв, С.В. (2011). *Еліта як чинник самоорганізації соціуму*. В: *Еліта: витоки, сутність, перспектива*. Київ: Знання.
Шамрай, В.В. (2015). *Модерне суспільство: від ліберальної і тоталітарної утопій до межованої соціальності*. Київ: НАН України.
Temple, W. (1976). *Christianity and Social Order*. USA, Shephard-Walwyn Publishers.

Одержано 26.11.2018

Serhii Proleiev

SOCIAL AND POLITICAL SELF-DETERMINATION OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The second half of the twentieth century was marked by fundamental shifts in social and cultural bases of the existence of humankind. Independent Ukraine has become a typical transitive society, which faced post-totalitarian ruin along with weakness of political power. Meanwhile, pseudo-elite seeks to preserve amorphous society, where lack of autonomous social subjects and institutes contributes to its dominance. While modern Ukrainian society doesn't fit into existing social and political typologies, there is a critical need for creating a relevant dictionary that would consider specific social reality after the downfall of "real socialism". Still, we need a new social contract that would provide a basis for social peace and outline prospects of social development in line with the idea of Europe.

Keywords: Ukrainian statehood, nationhood, political will, transitive society, civilization choice, idea of Europe.

Пролеєв, Сергій — доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, головний редактор «Філософської думки».

Proleiev, Serhii — doctor of sciences in philosophy, professor, leading research fellow, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine, editor in chief of the "Philosophical Thought".
